

DE NIEUWE KRONIEK

Uitgave
Oudheidkamer
Tiel
en Omstreken

Vierde jaargang, nummer 2, mei 2013

Vrijheid aan de andere oever

SPECIALE UITGAVE

WAALCROSSINGS

1944 – 1945

Van de voorzitter

Een wel heel speciaal nummer van onze Nieuwe Kroniek ligt voor u.

De inspanningen die enkele jaren geleden zijn gedaan om de laatste Waalcrossers in onze regio te interviewen zijn uitgemond in de presentatie die de Oudheidkamer op 5 mei 2013 in de Agnietenhof heeft gegeven en de teksten en beelden die u in deze uitgave met dvd aantreft.

De buitengewone moed die Frans de Vilder, Gijs de Bie en Johan (Hammie) Schobben betoonden onder omstandigheden die wij ons nu moeilijk kunnen voorstellen, deed ons beseffen dat deze verhalen niet verloren mogen gaan. Het vastleggen hiervan in beeld en op papier past bij de doelstellingen van onze vereniging.

Van de vijf mannen – ook is er aandacht voor Leo Wilkens en Leen Papo – die centraal staan in dit themanummer, is alleen de heer De Bie nog in leven. Zijn gezondheid is de laatste jaren erg achteruit gegaan. De Vilder en Schobben zijn na de interviews overleden (in 2009 en 2010), Wilkens verdronk in de oorlog tijdens een noodlottige Waaloversteek waarmee hij een waarschijnlijke arrestatie door de Duitsers probeerde te voorkomen en Papo overleed in 1995. Dit nummer is een hommage aan deze helden en daarmee aan allen die zich met gevaar voor eigen leven verzetten tegen onderdrukking. De babyboom generatie heeft nog kennis en verhalen over de Tweede Wereldoorlog meegekregen, maar bij hun kinderen en de nog jongere generaties is die kennis vrijwel afwezig. En dat is logisch want wie van ons, ook de ouderen, weten nog wat zich heeft afgespeeld in de Franse tijd?

Enerzijds is het goed dat gruwelijkheden uit het verleden vergeten worden en dat iedere generatie in zijn eigen tijd leeft. Anderzijds willen we voorbeelden van onbaatzuchtigheid en moed aan jongere generaties doorgeven. Immers, hun associaties met begrippen als vrijheid en verzet zijn totaal verschillend van die van ouderen. Individualisering en afnemende sociale cohesie zijn geen omstandigheden waaronder onbaatzuchtig gedrag gedijt. Laat de jeugd blijvend kennis nemen van deze gebeurtenissen opdat zij blijft beseffen dat vrijheid geen vanzelfsprekendheid is.

Een woord van grote dank aan Wolter Aalders, Jan Bouwhuis, Roemer Daalderop, Ton de Kok, Aad Nekeman en Bert Leenders is op zijn plaats voor de ontelbare uren die zij hebben besteed aan het maken, opnemen en uitwerken van de interviews, de documentaire over de crossings en de totstandkoming van dit speciale nummer. Ook de vele medewerkers aan de documentaire zijn wij veel dank verschuldigd. Zonder hen was de productie van dit unieke document niet mogelijk geweest.

Menko Menalda, *voorzitter*

Inhoudsopgave

Van de voorzitter	2
Achtergrondinformatie	4
Levensgevaarlijke vluchtlijnen door de Betuwe	7
Duitsers van alle kanten bespied	13
Drie weken van crossings bepaalden zijn verdere leven	16
‘Het was de mooiste tijd van mijn leven’	24
‘Ik kende de sloten, het prikkeldraad, elke steen’	30
Herinneringen aan Leo Wilkens	36
Leen Papo	40
Boeken over crossings	44

Achtergrondinformatie

Door Ton de Kok en Bert Leenders

Begin 2009 ontving de Oudheidkamer Tiel een schrijven van de rijksoverheid. Daarin stelde deze subsidie in het vooruitzicht om relevante lokale gebeurtenissen en omstandigheden tijdens de Tweede Wereldoorlog vast te leggen in zogeheten getuigenverhalen. De grote verhalen waren immers al wel verteld en gedocumenteerd maar op lokaal niveau was en is er veel minder geregistreerd. Bovendien, de mensen die het nog kunnen vertellen, ontvallen ons, dus enige haast was geboden.

Helaas werd de aangevraagde subsidie niet toegekend. Dat betekende echter niet dat er werd afgezien van het plan van een aantal vrijwilligers om de getuigenverhalen over de zogenoemde Waal-crossings vast te leggen. In dit speciale themanummer van het magazine van de Oudheidkamer, De Nieuwe Kroniek, en de bijgevoegde documentaire op dvd 'Vrijheid op de andere oever' treft u het resultaat daarvan aan.

In dit artikel enige achtergrondinformatie over het project.

In 2009 werden op video (dvd) tijdens lange interviews de herinneringen vastgelegd van de Tielse crossers De Vilder, Schobben en De Bie. Crossings waren risicovolle oversteken van de Waal vanuit de door de Duitsers bezette Betuwe naar het door Engelsen bevrijde Land van Maas en Waal. De crossers namen mensen mee die voor de Duitsers wilden vluchten. Dat waren geallieerde piloten, onderduikers, verzetslieden en een klein aantal Joden. Maar ze brachten ook inlichtingen van bezet gebied naar de Engelsen die aan de zuidkant van de Waal lagen. De crossers gingen weer terug met wapens en zendappara-

tuur voor het verzet, medicijnen en bepaalde voedingsmiddelen.

Het project werd uitgevoerd door bestuurslid Wolter Aalders, fotograaf/filmer Jan Bouwhuis, Ton de Kok en journalist Aad Nekeman. Een uitwerking van de interviews en andere relevante informatie treft u aan in deze special. Op de bijgesloten documentaire op dvd staat een gefilmde weergave van de interviews aangevuld met nagespeelde crossings. De opnamen vonden eind 2012 plaats.

U kunt zich voorstellen dat er veel bij kwam kijken. Daarbij was een zo realistisch mogelijke registratie het uitgangspunt. Bovendien

In publicaties van de Oudheidkamer wordt veel aandacht besteed aan de juistheid van historische gegevens. In het geval van de interviews is veel gebaseerd op herinneringen aan omstandigheden en gebeurtenissen die bijna zeventig jaar eerder plaatsvonden. Dat betekent dat details kunnen afwijken van de gebeurtenissen zoals die destijds feitelijk hebben plaatsgevonden.

Aad Nekeman interviewt Waalcrosser Hammie Schobben.

Foto Jan Bouwhuis

moest het historisch wél kloppen. Gedurende een periode van anderhalf jaar zijn er dan ook heel veel uren in de voorbereidingen gaan zitten. Denk daarbij aan het schrijven van een filmscript, verzamelen van rekwisieten, inhuren van figuranten en het vinden van geschikte filmlocaties.

Maar ook teksten moesten worden geschreven, historisch filmmateriaal gezocht en vergunningen aangevraagd. Bovendien werd in deze periode contact gelegd met Omroep Gelderland. De TV afdeling bleek zeer geïnteresseerd en is ook in het project 'gestapt'.

Op zaterdag 17 november en vrijdag 16 december 2012 werden er bij en op de Waal gebeurtenissen nagespeeld. TV Gelderland maakte opnamen bestemd voor een eigen documentaire. Jan Bouwhuis nam ook enkele scènes op voor de documentaire van de Oudheidkamer. Ton de Kok schreef hiervoor de teksten en Roemer Daalderop verzorgde de regie. Wolter Aalders was het creatieve brein en 'manager' van het totale project.

De opnamen zijn gemaakt bij de veerstoep in Wamel, bij en op de Waal in Tiel, in de uiterwaarden van Zennewijnen en bij de ver-

Boven, met de klok mee: Ton de Kok, Roemer Daalderop, Wolter Aalders en Jan Bouwhuis Foto's Jan en Michel Bouwhuis

keerspost van Rijkswaterstaat bij de uitmonding van het Amsterdam Rijnkanaal in de Waal. In Zennewijnen kon gebruik worden gemaakt van het buurthuis. Wat betreft de verkeerspost vond men onderdak en hulp van watersportvereniging De Waal.

Op 17 november moeten argeloze passanten in Zennewijnen wel gedacht hebben dat zij zo in een decor van de Tweede Wereldoorlog stapten. Een groot aantal leden van de Dutch Re-enactment Group 40-45 en een aantal figuranten uit Tiel waren daar aanwezig om het decor te vormen voor de verfilming. Met name het filmen op de Waal vergde veel voorbereiding. Veel hulp was er van Harm Touwslager, die zijn roeiboot en een tweede vaartuig belangeloos beschikbaar stelde. De Oudheidkamer stelt haar dvd ook voor onderwijsdoelen beschikbaar.

Levensgevaarlijke vluchtlijnen door de Betuwe

Door Aad Nekeman

In de Tweede Wereldoorlog landden op 6 juni 1944 de geallieerden in Noord-Frankrijk om de Duitse bezetters van Europa definitief te verslaan. In drie maanden vorderden ze tot in het zuiden van Nederland. Toen lag het front vast. Van Zeeland tot Noord-Limburg, tweehonderd kilometer. Grote delen van onze grote rivieren behoorden ertoe. Aan de zuidkant bevrijd gebied, aan de noordkant de linie van de Duitsers. Burgers die de rivier durfden oversteken, gingen ‘crossers’ heten. Het waren levensgevaarlijke ondernemingen. Ze namen in hun roeiboten mensen mee van wie het leven bedreigd werd: geallieerde piloten die neergekomen waren in bezet gebied, onderduikers die niet voor de Duitsers wilden werken, verzetslieden en een gering aantal Joden.

De Waaloever in de Neder-Betuwe tussen Ochten en Zennewijnen was één van de stroken die zich er goed voor leenden om over te steken. Vergeleken met de hevige oorlogshandelingen in Zeeland en Noord-Limburg was het hier minder gevaarlijk. Maar het bleef riskant, want de tegenover elkaar liggende soldaten waren zeer waakzaam en kenden geen

of weinig scrupules om op verdachte figuren te schieten. Daarom vielen er doden en gewonden. Crossers verdronken ook omdat ze gingen zwemmen – ze werden meegesleurd met de stroming of bevangen door de kou.

De historie van die crossings is nooit volledig te boek gesteld. Het bleef vooral bij lokale en regionale getuigenissen. De crossers in het ene gebied wisten eigenlijk ook niets van de lui die het verderop langs de rivier deden. Graven naar hun beweegredenen is ook nooit veel gedaan. Een enkeling vroeg er geld voor maar bij de meesten zal het een mix van lef, avontuur, haat tegen de Duitsers, patriottisme of de wil om te helpen geweest zijn.

Grootscheepse militaire operaties rond de rivieren waren er niet, maar dat betekende geenszins dat de Engelsen – die waren het vooral – en de Duitsers elkaar met rust lieten. Ze schoten met artillerie op elkaars linies en trokken met patrouilles de rivier over, wat tot bloedige confrontaties kon leiden. Het was daarom veel te simpel om te denken dat het voor crossers een kwestie was van een paar honderd meter kanoën, roeien of zwemmen,

en aan de kant van de bevrijders de oever weer op stappen. Daar getuigt het verhaal van een verzetsman van die eind september bij IJzendoorn het water inging, zijn kleren in een waterdichte canvas postzak stak en zijn naakte lijf insmeerde met vet. Desondanks schreeuwde hij het uit van de kou. Het was een wonder dat de Duitsers hem niet hoorden.

Doorstoot

Met andere delen van die lange frontlijn zat het vaak heel anders dan in de Betuwe. In Noord-Limburg lagen de Duitsers ten oosten van de Maas en de geallieerden ten westen. Met artillerie werd felle strijd geleverd, vooral om Roermond. Met zeer bloedige gevolgen stuitten verkenningsgroepen op elkaar. Dat het er zo hard aan toeging was niet vreemd omdat beide legers de zekerheid hadden dat de geallieerden hier wilden doorbreken naar het hart van Duitsland. Voor de Betuwe lag dat anders. Niet dat de bewoners het wisten, maar de geallieerde legerleiding wist het wel: hier zou geen doorstoot naar Noord-Nederland komen. Daarmee zouden ze Duitsland niet op de knieën krijgen.

De Slag om (de Rijnbruggen van) Arnhem begonnen de geallieerden op 17 september 1944. Het werd een grote mislukking door de onverwacht sterke tegenstand. Met verlies van veel mensenlevens trokken de aanvallers zich terug. Halsoverkop vluchtten eenheden, beschoten door de Duitsers, de Rijn over, terug naar hun eigen hoofdmacht. Ook dat waren in feite crossers¹. De bloedige slag en

De beschietingen met artillerie zorgden ervoor dat er grote schade aan weerszijden van de Waal ontstond. De binnenstad van Tiel kende na de oorlog geen enkel onbeschadigd pand meer.

Foto Gerrit Bouwhuis

dramatische afloop schudden de frontsituatie door elkaar.

Vanuit het oosten gezien was daar de grote Ooijpolder ten zuiden van de Waal en oostelijk van Nijmegen. Een Duitse eenheid van zeer fanatieke jonge soldaten groef er zich in. Er ontstond een keiharde loopgravenoorlog. Hier de rivier vanuit het noorden met vluchtters crossen was bijna onmogelijk. Dat was

¹ Onder de codenaam Pegasus 1 en Pegasus 2 vonden er spectaculaire vluchten plaats over de Rijn. De eerste was in de nacht van 22 op 23 oktober bij Renkum. Een honderdtal militairen wist de overkant te bereiken. Pegasus 2, waarbij het om veel meer mensen ging onder wie ook veel niet-militairen, mislukte grotendeels. Na de eerste crossing waren de Duitsers waakzamer geworden. Bij het oversteken van de rivier werden veel vluchtters gedood.

helemaal het geval toen de Duitsers de bandijk in januari opbleizen in 1944 en de Ooijpolder onderliep. Pas in februari brak het verzet van de Duitsers.

Westwaarts gaande was er de Over-Betuwe, tussen Lent en Dodewaard. Voor een groot deel was het niemandsland waar Duitsers en geallieerden rondtrokken en elkaar het leven zuur maakten. Maar een beslissende slag streefden de geallieerden hier niet na. In dit onrustige, onoverzichtelijke en gevaarlijke gebied kon je als potentiële crosser zowel door vriend als vijand beschoten worden. Toch zijn er crossings geweest, zowel over de Rijn als over de Waal, want het aantal vluchters, onder wie piloten en andere militairen

die vast waren komen te zitten in Noord-Nederland, was aanzienlijk, zeker na de verloren slag bij Arnhem.

Vluchtlijnen

Meer naar het westen, in de Midden- en Neder-Betuwe, liepen er enkele belangrijke vluchtlijnen over Rijn en Waal. De Rijn werd vaak gecrost bij Beusichem, Maurik en Randwijk, vanaf aan de overkant respectievelijk Schalkwijk, Amerongen en Wageningen. Eenmaal in de Betuwe ging het via bepaalde schuiladressen naar de oever van de Waal bij Tiel, Echteld, IJzendoorn en Ochten. Aan de overkant lonkte het bevrijde gebied.

Een korte vluchtroute over de Rijn liep over

Patrouilles stookten onrust in elkaars gebied. Een Duitse eenheid die de rivier overstak, nam veertien inwoners van de gemeente Wamel mee terug en executeerde ze in Tiel. Het oude herdenkingsmonument bevindt zich in het Tielse streekmuseum.

Foto Jan Bouwhuis

Het front dat maandenlang vast lag, werkte demotiverend op de soldaten van beide legermachten. Toch mocht hun waakzaamheid nooit verslappen. Nagespeelde gebeurtenis – Foto Jan Bouwhuis

Wageningen naar Opheusden en Randwijk. Vóór de Slag om Arnhem gingen de vluchters soms 'gewoon' met het Lexkesveer bij Wageningen want aan beide zijden van de rivier lagen immers de Duitsers. Er was hier geen sprake van een front met twee opposanten. Van de zuidkant van de Rijn ging het vervolgens naar de Waal. De oversteek was vaak bij Oosterhout, waar iemand van het verzet dat met een roeiboot deed. Na 'Arnhem' was dat Over-Betuwse gebied een gevaarlijk niemandsland geworden.

In het gebied van Opheusden en Dodewaard werden verscheidene verzetsmensen opgepakt. Onder andere deze tegenvallers leidden ertoe dat de vluchtlijnen over de Waal langzaam naar het westen verschoven, naar Tiel

en verder richting Waardenburg. Zennewijnen, Ophemert, Varik (loswal) en Opijnen waren de plekken die door de Waalcrossers gekozen werden.

Verderop in deze Tielerwaard, tussen Waardenburg en Gorinchem, was de Waal geen grensrivier. De Bommelerwaard aan de overkant was geen bevrijd gebied, de Duitsers heersten er. Hier was de Maas de laatste blokkade naar de bevrijders. Omdat in de Bommelerwaard de strijd steeds heftig was, was het een verre van aantrekkelijke onderneming om er als crossers of vluchters doorheen te trekken naar de Maas.

Dan volgt de Biesbosch. Dit gebied van moerassen, alle soorten watergangen en kreken werd hét terrein om te crossen. Dat begon

in november toen de linies van Duitsers en geallieerden tegenover elkaar kwamen te liggen. Goed georganiseerde verzetsgroepen smokkelden vanuit Sliedrecht en Werkendam honderden vluchtelingen naar het zuiden. De verzetslieden – line-crossers genoemd – kenden de Biesbosch als hun broekzak en de Duitsers niet. Mogelijk zijn er ongeveer vierhonderd crossings geweest. Na de oorlog werd het verzet menigmaal onderscheiden. In Werkendam en Lage Zwaluwe verrezen monumenten. De Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden werden nauwelijks gebruikt om naar bevrijd

gebied te vluchten. Het was eind 1944 een te gevaarlijk strijdtoneel. Op 4 september waren de geallieerden tot en met Antwerpen opgerukt. De haven kon echter niet benut worden omdat de Duitsers de Scheldemonding vanaf de Zeeuwse eilanden beheersten. Schepen met bevoorrading konden daarom Antwerpen niet bereiken. Dat hield in dat duizenden vrachtauto's vanuit Frankrijk naar de troepen moesten rijden. De geallieerden begonnen al in september bombardementen op Walcheren uit te voeren. Op 3 oktober werd de zeedijk bij Westkapelle kapot gebombardeerd en na nog enkele gaten veroorzaakt te hebben,

De Duitsers hadden om de 200 meter een mitrailleursnest in of achter de dijk.

Nagespeelde gebeurtenis – Foto Jan Bouwhuis

stroomde Walcheren onder. Zo wilden de geallieerden de Duitsers verdrijven. Ten koste van duizenden doden en gewonden werd dat doel pas op 6 november bereikt. Een geschikt gebied om te crossen was Zeeland niet.

Twijfel

Omdat het niet het doel van de geallieerden was om naar het noorden door te breken, betekende het vastgelopen front bij de grote rivieren voor de manschappen een lange, saai en demotiverende tijd. Er waren twijfel en teleurstelling over de zin van alles. Bovendien was het een strenge winter en waren wachtlopen en in voortdurende dekking liggen een kwelling. Het moreel werd ondermijnd.

En toch moesten ze op hun hoede zijn. De vijand mocht in ieder geval niet denken dat de motivatie verdwenen was. Half november liet een Engelse generaal zijn manschappen nog weten dat de druk op het front moest blijven: door agressief optreden en zogenaamde aanvalsvoorbereidingen. Dat zou ervoor zorgen dat de Duitsers hun linie op sterkte zouden houden en er dus geen troepen naar andere fronten gingen. Die opzet lukte trouwens niet erg want de Duitsers voelden zich eigenlijk vrij veilig achter de barrière die de rivier was. Toch hadden de Duitsers ook hun problemen en ook hier betrof het het moreel. Van het front in Normandië en van het Oostfront naar de Betuwe gekomen soldaten waren aangeslagen. Aanvulling van de eenheden gebeurde vaak met erg jonge en nog onervaren soldaten. Aan Duitse kant schijnen Nederlandse SS'ers, die afgekeurd waren

voor belangrijker operaties, en NSB'ers de fanatieksten geweest te zijn. Zij vreesden een meedogenloze vergelding mocht de oorlog in het nadeel van Duitsland eindigen. Ze hoopten dat het tij nog zou keren. Absurd was dat op bepaalde momenten Nederlanders tegenover Nederlanders stonden. Aan Duitse zijde SS'ers en NSB'ers, aan de overkant militairen van de Prinses Irene Brigade.

De crossers brachten ook inlichtingen en microfilms naar de geallieerden. Zo zat in Nijmegen de inlichtingendienst IS 9, die speciaal belast was met de Betuwe. Crossers die aangaven terug te zullen gaan naar bezet gebied, kregen vaak wapens mee, medicijnen (zoals insuline en het pas sinds kort volop geproduceerde penicilline¹, zendapparatuur en bepaalde voedingsmiddelen.

De terugtocht van geallieerde eenheden na de slag bij Arnhem niet meegerekend, zullen er over de hele frontlijn honderden mensen overgestoken zijn, vooral in de Biesbosch. Hoeveel is alleen te schatten, want het is nooit uitgerekend en opgeschreven.

Geraadpleegde boeken *'De bevrijding van Nederland 1944-1945, Oorlog op de flank'*, 1995, redactie Chris Klep en Ben Schoenmaker; *'De Betuwe in stelling'*, 2000, Victor Laurentius.

1 De ontdekking van penicilline was in 1928 maar pas in 1938 volgde verder onderzoek. De productie van penicilline nam pas echt toe toen de Verenigde Staten betrokken raakten bij de Tweede Wereldoorlog.

‘21 oktober 1944: 300 man in Tiel, bewapening mitrailleurs en 2 patrouilleboten’

Duitsers van alle kanten bespied

Door Aad Nekeman

De geallieerde inlichtingendiensten, ook de Nederlandse, wisten eind 1944 precies waar en hoe de Duitsers boven onze grote rivieren hun verdediging ingericht hadden. Dat blijkt uit documenten in het archief van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie in Den Haag. Zo rapporteerde op 21 oktober 1944 agent Willem de Beijer: ‘Duitse bezetting in Tiel ongeveer 300 man. Bewapening M. G.’s¹ en 2 Patrouille boten’.

Al ver voor 1944 werden agenten – spionnen – in bezet gebied gedropt om de Duitse verdediging in kaart te brengen. Ze hadden communicatieapparatuur bij zich om de informatie door te geven, hoofdzakelijk naar de Engelsen. Maar er waren ook mannen die Nederland nooit verlaten hadden en toch de Engelsen voorzagen van inlichtingen – zoals de Rijn- en Waalcrossers dat met ingang van september 1944 deden toen de geallieerden hun linies op de zuidoevers hadden. Ergens in de archiefstukken staat dat crossen eigenlijk de beste manier was om betrouwbare informatie over te brengen. Want de vraag was opgeworpen: moet met dat oversteken van de rivieren wel doorgestaan worden gezien de slachtoffers die er bij vallen? Het antwoord was dat het, alles afwegende, een van de beste manieren was om over te brengen hoe de Duitsers er voor

stonden. Telefoonlijnen of S-phones stoorden vaak of werden afgeluisterd.

Willem de Beijer, een Amsterdammer van toen 31 jaar, was waarschijnlijk een gedropte agent. Op 16 oktober 1944 begon hij aan een voetreis van Rotterdam naar Elst bij Nijmegen, via Sliedrecht, Gorinchem, Waardenburg en Tiel. Vijf dagen later, op 21 oktober 1944, rapporteerde hij over Tiel dit: *‘In een haven bij Tiel 2 D. P. Boten op den hoek gevormd door Nieuwe Haven en Waaloever M. G.’s. In een boerderij ten O. van de Nieuwe Haven 7 man, in de Steenoven ten O. van genoemde boerderij 13 man’.* Zoals de meeste rapporten kwam dit terecht bij de Nederlandse en Engelse inlichtingendienst.

Van Rotterdam was De Beijer eerst in Alblasersdam en toen in Gorinchem geweest. Vanaf deze laatste plaats had hij een grote troepenbeweging in noordelijke richting waargenomen. Dat moet naar Rotterdam geweest zijn:

¹ Mitrailleurs.

De Duitsers hadden tegen het einde van de oorlog wel wat anders aan hun hoofd dan de bescherming van de inwoners van het Rivierengebied tegen het water. Op verschillende plaatsen groeven zij mitrailleursposten in de dijk of bouwden zij er zelfs complete bunkers. Op de foto een mitrailleurspost in de dijk bij Ochten in december 1944.

Foto Bundesarchiv Koblenz.

de Duitsers vermoedden dat de geallieerden de Rotterdamse havens wilden veroveren. Daarom werd van deze stad bijna een vesting gemaakt. Een andere rapportage is van een nog maar 18-jarige jongeman. Hij was geboren in Rotterdam maar zijn naam staat niet in het verslag. Op 7 november schrijft hij: *'In Gorinchem zijn vele lazarettten¹ opgericht. Hier is slechts een lichte bezetting aanwezig. De weg Gorinchem-Herwijnen: vlak langs de Waal m.g. posten over de gehele linie. Op de dijk zelf zijn om de tweehonderd meter putten gegraven waarin zich zware mitrailleur bevinden. Vlak achter iedere put is luchtdoel en flak² opgesteld. Geschut gericht op de Waal. Bemanning bestaat uit Duitse en Hollandsche S. S.*

Ook is een begin gemaakt met het aanleggen van loopgraven en versperringen op de dijk'.

Op 1 januari 1945 schrijft een agent – zijn naam wordt ook niet genoemd – een uitgebreid verslag over wat hij tussen Varik en Ochten aantrof: *... 'Langs de geheele Duitse zijde van de Waal (...) is een strook van ongeveer 1 km landinwaarts van de rivierdijk tot Sperrgebiet verklaard, wat ook het geval is met de stad Tiel. De grote rivierdijk is door de Duitsers danig mishandeld. De heeren begrepen blijkbaar de bedoeling van de dijken niet al te best, immers in het dijklichaam werden ettelijke enorme bunkers gegraven, voorzien van woon-, slaap- en gevechtsruimten. (...) Op een heel enkele uitzondering na is het niet verder gekomen dan mitrailleur'.*

1 Medische posten/ziekenhuizen.

2 Flugabwehrkanone (luchtdoelgeschut).

Ook de onderwaterzetting van de Over-Betuwe door het opblazen van de Rijndijk bij Elden op 2 december 1944, en het leggen van een dam in de Linge, beschrijft hij. Daarmee werd beoogd de geallieerden uit dit gebied te verdrijven. Maar *‘patrouilles der geallieerden komen nog steeds tot vlak bij het station Kesteren’*. Door het bezwijken van de dam in de Linge stroomde het water naar het ‘Duitsche deel’ van de Betuwe. Daar hadden de Duitsers niet op gerekend. Ze haalden in grote haast hun artillerie weg en verdwenen ook zelf uit dit ondergelopen gebied. Volgens de rapporteur vond de bevolking het wel best. *‘Mijns inziens speelde hier de wensch de hoofdrol plaatselijk de Duitschers door het water te zien verdwijnen, zoodat men tenminste gevrijwaard bleef van plunderingen en geregelde ‘vorderingen’*. Rijkswaterstaat, zo vervolgt hij, heeft verscheidene bunkers in de Waaldijk, die gevaar opleverden, ‘geslecht’ en op die plaatsen weer gedicht.

Op 1 januari 1945 is het water weer gezakt. De dorpen aan de Rijnkant zoals Maurik en Lienden zijn weer bereikbaar. Ook de Duitsers zijn

Wadenoijen

langzaam teruggekeerd, *‘hoewel met zeer weinig artillerie’*. *‘Het front is de laatste weken volkomen statisch, afgezien van eenig artillerievuur van beide kanten, waarvan het doel voor het meerendeel onbegrijpelijk is. Patrouille-activiteit van weerszijden over de rivier is door de hooge waterstand volkomen afwezig’*.

*De Engelenburg
van Ten Beunen
veracht mens-
ken adres van
crossers die daar
dijfelz waren voor
crossings over de
weel*

Waalcrosser Gijs de Bie fotografeerde na de oorlog verschillende woningen en boerderijen waar vluchtelingen verbleven voordat zij de oversteek konden maken. De aantekeningen zijn door De Bie zelf gemaakt.

Door spanning voelde Frans de Vilder de kou nauwelijks

Drie weken van crossings bepaalden zijn verdere leven

Door Aad Nekeman

De eerste keer ga ik alleen naar FRANS DE VILDER (1925) in Blaricum, om kennis te maken en om van hem zoveel informatie te krijgen dat ik weet langs welke lijnen het gesprek op de dag van de opnamen moet lopen. Hij ziet er broos uit en zijn huid is gelig. Als ik een week later, op 6 april 2009, weer ga, voor de opnamen, samen met Jan Bouwhuis en Ton de Kok, lijkt hij nog zwakker geworden en de gele kleur is ook verergerd.

Het gaat slecht met hem, hij is ernstig ziek. Hij moet op zijn eten letten, in dit geval doet dochter Felies dat. Als ze ons koffie geeft, geeft ze haar vader water en een schoteltje met appelschijfjes.

Maar de wil om zijn verhaal op dvd vast te laten leggen is groot. En als hij vertelt, toont hij geen enkel teken van zwakte. Bewonderenswaardig. Hij weet wat er met hem gebeurt, hij weet dat hij nog maar kort te leven heeft, en toch blijft hij tijdens het gesprek attent, ook voor ons als – toch tamelijk vreemde – bezoekers.

Hij noemt het gedicht dat op zijn rouwkaart *Frans de Vilder enkele weken voor zijn overlijden. Hij wilde zijn hele relaas graag nog eens op dvd vastgelegd zien worden.* Foto Jan Bouwhuis

zal komen, het is afkomstig uit het boek ‘De rivier’ van Willem van Toorn. Later, in de tot werkkamer ingerichte kelder, zoekt hij in een map met krantenknipsels en foto’s en mompelt ‘heb ik me altijd voorgenomen alles netjes in albums te plakken en nu heb ik de tijd daar niet meer voor’.

Frans de Vilder hoorde via via dat de Tielse Oudheidkamer opnamen verzamelde van mensen die in de oorlog bijzondere dingen meemaakten. Hij nam toen zelf contact op met 'Tiel'.

Ondanks zijn zwakke conditie is zijn geest helder en vitaal en zijn geheugen prima. Het verhaal zit ook zo vast in zijn hoofd, hij vertelde het al zo vaak en schreef het ook – kort en bondig – op.

Niemandland

Frans studeerde middelbaar technisch onderwijs (mts) in Den Bosch. Zijn vader was hoofdvoerder van Hillen en Roosen dat de sluisen bij Wijk bij Duurstede en Ravenswaai bouwde. Het bedrijf zou ook de Tielse sluis bouwen en daarom verhuisde het gezin naar Tiel, een huis in de Julianalaan. Na de mulo A en B werd het voor Frans de mts in Den Bosch, studierichting werktuigbouwkunde.

Na de elfde crossing ging De Vilder niet meer terug naar de Betuwe. Hij gaf daarmee gehoor aan het advies van de Engelsen. Als dank stelden ze hem ook nog in staat om een vliegopleiding te volgen. Foto familie de Vilder

Na twee jaar kreeg hij een praktisch jaar in Alphen aan den Rijn. Hoewel het oorlog was, kon hij gewoon doorgaan met zijn studie. In de weekends kwam hij naar huis in Tiel. Na de Slag om Arnhem bleef hij in Tiel. Toen begonnen voor hem de crossings.

Frans kende de Waal op zijn duimpje. Met zijn kano had hij er veel gepeddeld. Ook 's nachts wist hij de weg wel te vinden, wat met de crossings goed uitkwam want die waren altijd 's nachts. Hij vertelt over het meisje Willy van Kleef op wie hij verliefd was. “Maar ze was protestant en ik katholiek en dat mocht van onze ouders niet. Ik ging, stiekem, toch met haar om en we gingen ook weleens de Waal op, met een kano of zwemmen. Ik had al veel aan zwemmen en kanoën gedaan. Ik kende de Waal en de uiterwaarden goed. Op de Waal zagen ze ons niet.” Jan Oostendorp, een vriend van hem met wie hij vaak in de Waal gezwommen had, was trouwens ook nogal onder de indruk van Willy. Later in zijn verhaal komen Oostendorp en Van Kleef op bijzondere wijze weer terug.

Na de slag om Arnhem, toen de Engelsen vast kwamen te zitten in Maas en Waal, zwom Frans, meestal met Jan Oostendorp, een paar maal naar de overkant van de Waal om dat ‘gevoel van bevrijding te krijgen’. “Ik denk dat we onze kleren in een bus of iets dergelijks, waterdicht getaped, deden. Maas en

Waal was een soort niemandsland geworden. We gingen naar Beneden-Leeuwen en hoopten daar Engelse patrouilles tegen te komen.” Het water van de Waal was ijskoud, maar hij zegt dat hij dat niet voelde. Hij was kerngezond en een ge oefend zwemmer en daar kwam nog eens de intense spanning van de onderneming bij – het waren factoren die ervoor zorgden dat hij de kou niet of nauwelijks voelde.

In het begin van zijn crossings nam hij documenten mee die ‘van de Veluwe’ kwamen. Daar zaten Engelsen die niet met hun onder-

Bij de KLM werkte hij 33 jaar, de langste tijd als gezagvoerder. Foto familie de Vilder

Deze onderscheiding, The King’s Medal Courage in the Cause of Freedom van de Engelsen, was de grote trots van de Tielenaar.

Foto Jan Bouwhuis

delen mee terug naar het zuiden hadden kunnen ontsnappen. “Het was allemaal nachtwerk. De Duitsers gingen zich steeds meer herstellen en het oversteken werd almaar moeilijker en gevaarlijker.”

Krijgsgevangen

“Ik wist toen absoluut niet dat er nog meer crossers waren, ik dacht dat ik de enige was. Later hoorde ik dat Leen Papo met z’n roei boot mensen overgezet had.”

Elf crossings deed hij, hij weet het nog precies. Hij dacht dat het in totaal om twaalf Engelsen ging. Met die Engelsen was het geen onverdeeld genoeg. Behalve de gebruikelijke angst voor ontdekking, bezorgden ze hem ook nog eens de zenuwen door

in het bootje veel te praten. Wat dat betreft, stemt zijn verhaal overeen met dat van de andere Tielse crossers, Gijs de Bie en Hammie Schobben. “Kijk”, zegt De Vilder, “zij hadden een uniform onder hun burgerkleren aan, zo kwamen ze vanaf de Veluwe hier op aan. Op de fiets meldde ze zich bij het huis van Fekko Ebbens.” Dat stond daar waar nu recreatieplas de Beldert is. “Ze hadden de vervelende gewoonte op de Waal met elkaar te smoezen. Het ssssst van mij hielp niet zo veel. Als we gesnapt waren, waren zij krijgsgevangen gemaakt, maar wat zou er met mij gebeurd zijn? Mensen uit het verzet wachtte een heel wat erger lot.”

Beseften de Engelsen de gevaren wel die hij liep? “Dat begrip had beter kunnen zijn.”

Hij stond ook weleens aan de oever met over te zetten personen maar dat hij besloot terug te gaan omdat er teveel licht van de Duitsers was. “Dan schoten ze lichtfakkels af en stond alles in het licht.”

Op verschillende plekken stak hij de Waal over, zoals daar waar het Inundatiekanaal in de Waal uitkomt en ook bij de plaats waar het Amsterdam-Rijnkanaal in de Waal eindigt. Dat kanaal was toen overigens nog niet klaar, het werk was door de oorlog stil komen te liggen.

Bizarre gebeurtenissen

Net terug uit Maas en Waal, hielden de Duitsers hem eens aan in de buurt van Ochten en brachten hem naar de Ortskommandant. Ze waren benieuwd naar zijn verhaal. Bij het begin van de slag om Arnhem was hij, zo loog

hij, bij een oom in Brabant en kon door de militaire activiteiten niet terug naar Tiel. Toen is hij gaan zwemmen. De Duitsers geloofden hem. Hij moest nog wel wat vertellen over de Engelse troepenbewegingen en daar ‘verzon ik maar een verhaal over’.

Over de Canadese parachutist luitenant Leo Heaps heeft De Vilder het vaak. Soms praat hij geëmotioneerd over deze man voor wie hij veel respect kreeg. Heaps schreef na de oorlog boeken en in twee daarvan komt De Vilder voor. Heaps was een man met veel lef, maar ook roekeloos, het was een avonturier...’

U ook?

Hij grinnikt, ogenschijnlijk niet ontkennend. “Nou, het waren wél avonturen.”

Eens kreeg hij het verzoek om schrijver-piloot Willem van Veenendaal met vriendin over te zetten. Maar hij vertrouwde het niet en weigerde. Toen zijn Van Veenendaal en zijn vriendin zelf overgestoken. Volgens De Vilder bleek later dat die vriendin het onbetrouwbare element was geweest.¹

Het huis van de familie Ebbens aan de Zoelense Zandweg was voor mensen die naar bevrijd gebied wilden een stapsteen in de vluchtroute Maurik (Rijn) – Tiel (Waal). De Vilder blijkt niet zonder kritiek als het over dat huis gaat. “Dat was daar een haard van verzet. Er zaten allerlei militairen maar ook anderen.” Zoveel lui met verschillende achtergronden, maakte volgens De Vilder

1 Piloot-schrijver Willem van Veenendaal schreef in 1961 over zijn leven het boek ‘Het begon op Parijs’, maar vermeldt daarin niet zijn vlucht over de Waal bij Tiel. Co-schrijver van het boek was Adriaan Viruly, ook een gerenomeerd vlieger.

De verzetsleider Piet Oosterlee was de spil bij de crossings vanuit Tiel. Toen hij gevangen was genomen en probeerde te vluchten, werd hij doodgeschoten. Foto archief Jan Bouwhuis

de kans op verraad of ontdekking groot. In een nacht dat hij met enkele anderen wapens naar Ebbens wilde brengen – afkomstig van de geallieerden in Maas en Waal – maakte hij iets mee dat hij zich zijn leven lang zou blijven herinneren. Als hij er aan denkt, voelt hij nog steeds een beklemmend gevoel. “Ik had een stengun. Ik voelde me zo sterk als een beer. We werden steeds brutaler. Het was mistig en uit die mist duikt ineens een fietser op, met zo’n Duits petje. Hij stapt af en ik dacht: *die moet opgeruimd worden*. Op het moment dat ik de trekker wil overhalen, zegt hij in het Nederlands: *wat is hier aan de hand?* Hij stapt weer op zijn fiets en rijdt door. Stel je voor dat ik had moeten leven met het idee dat ik iemand vermoord had.”

Toen ze die nacht verder liepen de tuin van Ebbens in, werden ze plotseling beschoten. “Ik raakte in paniek. Met het groepje van zes waar we mee waren, vluchtten we dwars door de weilanden tot we bij een boerderij met een hooiberg uit kwamen en daar in konden slapen. Het was in Ravenswaaij. De volgende dag gingen we naar Buren. Onderweg daar naartoe zagen we het huis van Ebbens in brand staan. De Duitsers hadden iedereen gearresteerd. Juist toen dat gebeurde, waren wij

Het huis van Fekko Ebbens aan de Zoelense Zandweg was een belangrijke schakel in de vluchtroutes naar bevrijd gebied. De Duitsers staken het in brand toen ze daar achter kwamen. Ebbens werd gearresteerd en later omgebracht.

Foto's Flipje en Streekmuseum

er aan gekomen. Ebbens' huis was het eindpunt geweest van de route die vanaf Maurik kwam.”

“Op een keer kreeg ik aan de overkant door mijn koude vingers de dichte bus niet open. In mijn zwembroek ben ik naar een huis aan de dijk in Wamel gelopen. De boerin had het fornuis aan en daar mocht ik me bij warmen. Na die keer ben ik naar *IS 9 (Intelligence Service)* in Nijmegen gegaan.”

Hoe? “Dat ging razendsnel. Met een brencarrier werd ik er naartoe gebracht. Ik heb nooit hoeven lopen of fietsen.”

Toen hij op een dag honderden tanks in zuidelijke richting zag rijden omdat de Duitsers in de aanvoercorridor dreigden door te breken, wist hij dat de Slag om Arnhem verloren was. “Want ze gingen de verkeerde kant op.”

Jong

Hij was nog zo jong, werd hij thuis niet gewaarschuwd voor wat hij deed? Zijn vader, ‘orthodox katholiek’, pleegde volgens hem op een lijdzame manier verzet tegen Duitse maatregelen. Hij wist wat zijn zoon deed, maar heeft hem eigenlijk nooit echt gewaarschuwd, of zelfs verboden die crossings uit te voeren.

Is dat niet merkwaardig, nooit een waarschuwing voor de risico's? De Vilder reageert er peinzend op. Misschien is dat inderdaad wel wat vreemd, zegt hij. “Als mijn zoon zoiets zou doen, zou ik denk ik wel zeggen: *jongen, stoppen, dit is veel te gevaarlijk.*”

Tenslotte bleef hij in bevrijd gebied. Wanneer wisten zijn ouders dat hij veilig was aangeko-

men in Maas en Waal en weer later in Engeland? Ook hier kan De Vilder niet zo goed een antwoord op geven. Hij ging er vanuit dat ze dat toen wel gehoord zouden hebben. Hijzelf had in ieder geval geen pogingen gedaan hen op de hoogte te stellen – zo ver hij het zich kan herinneren.

De elfde en laatste crossing van hem was met de belangrijke Engelse luitenant-kolonel David Doby. De militair had op hem ingespraakt en gezegd dat hij bij de Engelsen aan de overkant moest blijven.

Als De Vilder Doby's naam uitspreekt, raakt hij opnieuw geëmotioneerd door de herinneringen. Ze roeiden samen in een stalen roei-boot de Waal op. Hoe die boot op de bewuste plek was gekomen van waar ze zouden oversteken, weet De Vilder niet. Hij lág er. “Daar zorgde Piet Oosterlee voor. Die zorgde ook voor de plek om over te steken.”

Tijdens de overtocht met Doby verloren ze de roeispaan. De Vilder stelde voor verder te zwemmen, maar Doby had belangrijke documenten bij zich en die zouden nat worden. Doby kwam toen op het idee de plank van de zitbank voor het roeien te gebruiken. Behalve dat dat nogal wat lawaai maakte, dreven ze ook nog eens terug naar de Tielse kant en kwamen vlak bij de veerstoep uit. “De Duitsers hadden ons makkelijk kunnen horen maar die avond waren ze kennelijk niet zo waakzaam.”

Doby was een man van een jaar of veertig. “Hij vond dat ik vakantie nodig had. Het was jammer dat ik alleen een beetje schoolengels kende.”

Engelsen

Eenmaal voor vast in bevrijd gebied vloog hij in een klein vliegtuig met onder andere Doby en generaal Roy Urquhart van Nijmegen naar Eindhoven. Van daar vlogen ze met een Dakota naar Engeland. Op 23 oktober 1944 landden ze daar. Hij noemt die datum in één adem met het doodschieten in Tiel van verzetsman Piet Oosterlee op precies de zelfde dag. “Hij was een opblaasbare boot aan het oppompen toen hij gesnapt werd. Hij werd gevangen gezet in de Julianaschool. Toen hij daar uit probeerde te vluchten, werd hij neergeschoten en stierf kort daarna.” Dat hoorde De Vilder overigens pas lang nadat hij in Engeland was aangekomen. “Ik heb het daar altijd moeilijk mee gehad. Alsof ik gedeserteerd was, zo zag ik het.” Oosterlee zag hij als zijn mentor. Hij was medisch student toen de oorlog uitbrak. “Bij het verzet organiseerde hij van alles.”

De Engelsen namen hem onder hun hoede en zorgden ervoor dat hij een vliegopleiding kon volgen. Twee keer mocht hij op bezoek bij Koningin Wilhelmina in Londen ‘want ik werd als Engelandvaarder beschouwd’. Toen Wilhelmina na de oorlog eens in Tiel op bezoek kwam, liet ze tevoren enkele vragen, die ze zou stellen, naar de burgemeester zenden. “Een van die vragen was dat ze wilde weten hoe het met Frans de Vilder was, want ze herinnerde zich dat die uit Tiel kwam. Maar de burgemeester kende me niet en moest er dus navraag naar doen.”

In drie weken tijd in die oorlog maakte hij wel erg veel mee? “Die periode heeft mijn hele

verdere leven bepaald. In Engeland heb ik mijn groot militair brevet gehaald. Terug in Nederland kwam ik bij de Luchtstrijdkrachten en ben naar Indië gegaan waar ik als luitenant-vlieger gevechtspiloot bij een verkenningseenheid werd.”

Hij ging er in 1946 heen. “Ik zei tegen Jan Oostendorp: pas goed op Willy. Dat heeft hij gedaan, hij is met haar getrouwd.”

Hij maakte de eerste politionele actie mee. Piloot in een verkenningseenheid vond hij ‘vrij luxe’. “Dan maak je de gruwelijke dingen van de grond niet mee.” Intense angst heeft hij er niet gekend. “Die maakte ik in die weken in Tiel mee.”

Na twee jaar keerde hij terug naar Nederland en ging als piloot werken bij de KLM, driedertig jaar, waarvan de langste tijd als gezagvoerder.

Hoe stond het met zijn gemoedsrust? “In het begin dacht ik nauwelijks aan die bewogen Tielse tijd. Op mijn cv voor de KLM heb ik die periode niet eens vermeld. Ook niet dat ik een Engelse onderscheiding kreeg en twee keer met koningin Wilhelmina sprak.”

Bij de KLM maakte hij in al die jaren verschillende kritieke toestanden mee. Dat kon een brandstoftekort zijn, of een landingsgestel dat slechts half uit ging. “Ik zei altijd tegen mezelf: *gezagvoerder, jij raakt niet in paniek*. Dat mag niet want dan gaat er nog meer mis.”

Pacifistisch

Op latere leeftijd is hij anders over oorlogvoering gaan denken. Hij ging de pacifistische kant op. “In mijn jonge jaren was ik beslist geen pacifist. In 1998 verloor ik mijn

vrouw en door haar dood ben ik dieper gaan nadenken over de zin van het leven, over oorlog en oorlogvoering.” Nachtmerries overvielen hem. Zijn dochters vertelde hij er niet of nauwelijks over.

Hij haalt woorden van oud-minister van buitenlandse zaken Van Mierlo (D66) aan omdat ze hem zo aansprakten. *“Een oorlog is nooit gerechtvaardigd tenzij je aangevallen wordt.”*

Over de huidige tijd noemt hij het Midden-Oosten. Hij heeft kritiek op de rol van de VS in Irak en Afghanistan. *“Ik heb ook heel veel moeite met het feit dat onze premier de oorlog in Irak verdedigt. Vreselijk.”*

Zo ongeveer – met een dichtgeplakte bus of trommel met kleren op zijn rug – moet De Vilder een paar maal de Waal overgezwommen zijn.

Foto Jan Bouwhuis

Een week na het interview belt Felies de Vilder en zegt dat haar vader nu hard achteruit gaat en ze vraagt of de dvd nog niet klaar is: dan zou hij die nog kunnen zien. Ik breng diezelfde dag 's avonds laat de dvd van Jan Bouwhuis naar Blaricum. Het huis is donker en ik doe de dvd in een beschermenvelop in de brievenbus.

24 april bel ik dochter Felies om te horen hoe het met haar vader gaat en dan blijkt dat Frans de Vilder juist die ochtend overleden is. “Hij heeft de dvd nog gezien, samen met kinderen en kleinkinderen. Tot op zijn ziekbed heeft hij gekeken. Het is een prachtig document.” Ze informeert of er een bedrijf is dat de dvd bij kan maken zodat alle familie en vrienden er een na de begrafenis in ontvangst kunnen nemen. Zo vlak voor het weekend zal er echter geen zaak zijn die zo'n karwei aan zal nemen. Jan Bouwhuis gaat vervolgens aan de slag en 'brandt' in no-time vijftig dvd's. Ton de Kok brengt ze naar Felies de Vilder.

THE CROSSING

De tweede stadsbrug van Nijmegen die waarschijnlijk in november dit jaar geopend wordt, zal 'De oversteek' heten. Die naam is een eerbetoon aan de Amerikaanse parachutisten die in september 1944 de Waal overstaken om hun Engelse medestrijders bij Arnhem te hulp te komen.

De Gelderlander zal naar aanleiding hiervan uitpakken met een serie verhalen over de Waalcrossers die er hun leven verloren. Het project heet 'De crossing'. Van twintig slachtoffers is de familie in de Verenigde Staten opgespoord.

Wat de Amerikaanse luchtlandingsdivisie ondernam was onderdeel van de Operatie Market Garden, de Slag om Arnhem. De Amerikanen staken de Waal in lichte canvasbootjes van zuid naar noord over om de verkeersbrug en de spoorbrug in de spoorlijn Arnhem -Nijmegen te veroveren. Beschoten door de Duitsers vielen er veel doden en gewonden. Het doel werd wel bereikt.

De journaliste Dorine Steenbergen werd vorig jaar bij de Gelderlander vrijgemaakt voor 'The crossing'. Eind maart-begin april maakte ze een tiendaagse reis naar de Verenigde Staten om nabestaanden te ontmoeten. Wanneer de Gelderlander tot publicatie van de verhalen overgaat, is min of meer afhankelijk van de oplevering en ingebruikname van de brug.

Onderscheiding voor Hammie Schobben kwam over de post

‘Het was de mooiste tijd van mijn leven’

Door Aad Nekeman

Johan (Hammie) Schobben (1918) was ten tijde van het interview 93 jaar oud en woonde nog zelfstandig op de Nieuwe Tielseweg.

Hij is een opgeruimde, openhartige man met

slimme ogen en ogenschijnlijk draait hij nergens omheen. Maar veel, zegt hij herhaaldelijk, weet hij gewoon niet meer, dan laat zijn geheugen hem in de steek.

Hij was tweeëntwintig jaar toen de oor-

Hammie Schobben: ... 'Als je bij de dijk van Wamel was, dan was je vrij, daar waren de Engelsen. Ik had ook aan de overkant kunnen blijven, maar heb dat niet gedaan. De gedachte om niet naar Tiel terug te gaan, heb ik nooit gehad'.

Foto Jan Bouwhuis

log uitbrak. “Het is zo lang geleden. En we schreven niks op, hè.” Ook wil hij in een en hetzelfde gesprek zichzelf nog weleens tegenspreken. Hoewel het ook kan zijn dat hij de vraag niet zo goed begrepen heeft. Zo zegt hij de ene keer dat hij nooit Engelsen naar bevrijd gebied roeide en even later dat dat wel gebeurd is.

Het lopen gaat niet meer zo best. Maar hij heeft een scootmobiel en kan ook nog autorijden. En ergens in het gesprek merkt hij zelfs stoer op dat hij de Waal nog wel over zou kunnen roeien...

Het woord Engelsen valt nogal eens. Hij is niet lovend over hen. “Dat waren de ergsten.” Hij bedoelt dat ze tijdens het roeien naar de *ginder* kant nog wel hun mond hielden maar niet meer als ze eenmaal op de veilige oever waren. Dan begonnen ze luid met elkaar te

praten. “Die waren vrij, wà, maar ik niet, ik moest nog terug naar de Tielse kant. Ik zei dat ze hun mond moesten houden, maar daar zat geen woord Engels bij, dus dat hielp niet zo. Ik deed dan wel sssstssst maar dat kwam duidelijk niet imponerend genoeg over. Na afloop dacht ik: dat moet ik niet meer hebben.”

Ze legden in Wamel altijd aan bij ‘de krib van Wout van Toor’. Dat was schuin tegenover het Inundatiekanaal dat ten westen van Tiel in de Waal uitkomt. “Daar lag onze schokker ook.” Veel leden van de familie Schobben waren sinds generaties vissers op de Waal.

“Ik woonde bij mijn ouders aan de Ophemertsedijk. Mijn broer Peter was getrouwd en woonde op zichzelf.” Langs dat huis van zijn ouders liepen steeds twee Duitse schildwachten. “Als ze een eind weg waren, gingen

Het punt waar het Inundatiekanaal in de Waal uitkomt. Hier staken ze met een roeiboort over. De stroming zorgde ervoor dat ze meestal aan de andere kant terecht kwamen bij ‘de krib van Wout van Toor’. De foto is gemaakt in 1975.

Foto Jan Bouwhuis

Hier ongeveer op de Ophemertsedijk in Tiel stond het ouderlijk huis van Hammie Schobben. Het was de uitvalsbasis van de crossings. Toen het gezin na de evacuatie van Tiel terugkwam was het afgebrand. Foto Gerrit Bouwhuis

we gauw naar de roeiboot.” Niet bang dat er op ze geschoten zou worden? “Ze zagen ons toch niet?”

Geld

Hij denkt dat hij in totaal twintig tot vijftwintig mensen overzette. Hij had eenmaal een man of twaalf/dertien in zijn boot zitten. “En één keer waren het er zes, Engelsen, die met hun vliegtuig bij Culemborg neergekomen waren. Ze werden bij mijn broer Peter afgezet en die bracht ze weer naar mij toe, en toen zijn we de Waal overgegaan.” Hij weet niet of die over te zetten mensen enige tijd bij zijn broer verbleven hadden.¹ Hoe vaak hij de rivier vice versa overstak, weet hij ook niet

meer, moet hij na lang nadenken toegeven. Joden? “Nee. We wisten het ook niet – dat van de Joden. In ieder geval vroeg ik nooit wie ze waren, dus ik kon ook niet weten of er Joden bij waren.”

Kreeg hij er geld voor? “Ja, anders had ik het niet gedaan.” Geen geld van de Engelsen, maar wel van Nederlanders die overgezet wilden worden.

Hij deed veel samen met zijn broer Peter. “We gingen *duk* (vaak) samen.” Hij had nog een broer, Willem, maar die verdronk voor de oorlog, tijdens het vissen met de schokker. Ze hebben nooit precies geweten wat er gebeurd was. Hij moet van de boot gevallen zijn terwijl de anderen het niet zagen. “En hij kon toch zwemmen.”

Net zoals de rest van Tiel evacueerde de familie in de wintermaanden van 1944-1945. Het was afgelopen met het crossen. “Mijn vader ging naar Friesland. Ik ben lang in Tiel gebleven en uiteindelijk naar Beusichem gegaan. Daar zat ik bij een boer, ik had het daar, eerlijk waar, goed.”

Toen zijn familie terugkwam, lag hun huis aan de Ophemertsedijk plat. “Het was afgebrand.”

De vis

In de oorlog, zegt hij, was de vis die ze vingen nog goed. Zalm, finten, paling. “In de oorlog

werd er veel gevist, er was immers niet veel anders. Maar je werd er op den duur wel misselijk van...”

Ze visten door tot 1952 of 1953. Toen was de rivier zo vervuild en de vis zo onsmakelijk dat ze stopten. “Niemand wilde die vis meer eten.” Ze braken hun twee schokkers af en gebruikten het hout voor de kachel. Schobben ging werken bij jamfabriek de Betuwe. Op 63-jarige leeftijd, in 1981, ging hij er weg. Zijn broer heeft nog op de pont gevaren en op een schip dat op Rotterdam voer.

Hammie Schobbens zoon Peter heeft waarschijnlijk de genen van zijn vader geërfd. “Hij

1 Johan Schobben wilde zo weinig mogelijk weten, dan konden ze het, als hij aangehouden werd, ook niet uit hem krijgen. Zo wist hij niet of en waar crossers, die zijn broer bij hem bracht, ondergedoken zaten voordat dag en moment van de overtocht aanbraken. In het Biografisch Woordenboek van Tiel deel 5 (2009) blijkt bijvoorbeeld dat advocaat en kantonrechter mr. Jan van Nes (1895-1983) een van de mensen was die crossers onderdak bood voorafgaand aan hun vlucht naar het bevrijde Land van Maas en Waal. Van Nes bewoonde een groot huis aan het Sint Walburg in Tiel.

heeft een kruisertje en vaart als vrijwilliger op de Neeltje Jans.” De Neeltje Jans is een schokker die de afbraak van deze vissersvloot overleefde en nu recreatief vaart – met een motor. De schokkervissers hadden vroeger geen motor. Ze lieten zich een eind de rivier op slepen en kwamen dan met de stroom, al vissend, weer terug.

Wapens

Na anderhalf uur interview wrijft Schobben steeds vaker met zijn hand over zijn voorhoofd. Enigszins plompverloren zegt hij dan: “Ik wou dat het voorbij was. Ik moet steeds zo diep nadenken en ik weet zoveel niet meer.” Wat anderen in die oorlog deden, hij weet het niet of nauwelijks. Hij concentreerde zich – blijkt als we het daar over hebben – vooral op zijn eigen zaken en wat anderen deden moesten ze zelf maar weten. Leven en laten leven, dat was wel zo ongeveer zijn levensmotto. “Anderen die het – crossen – deden, daar hoorde ik nooit iets over. En dat jij het deed, ging je ook niet tegen iedereen zeggen. Als de Duitsers er achter kwamen, ja dan werd je meegenomen. Dan weet je wel wat er zou gebeuren. Later heb ik weleens horen vertellen over die Papo, maar die zat een eind *wijer* (verderop), hè. Je ging er gewoon niet mee te koop lopen dat je dat deed.”

Ondanks de vermoeidheid, veert hij toch ook steeds weer op om iets te vertellen dat weer in zijn herinnering opgekomen is. Wapens heeft hij ook gehaald, zegt hij. ‘Iemand van ‘t verzet’ had dat gevraagd. “Hij woonde volgens mij in de Stationsstraat, maar ik weet niet meer hoe hij heette. Het waren vijf machine-

geweren. Die man uit de Stationsstraat vroeg een keer om overgezet te worden. Maar het was volle maan en ik zei dat ik niet ging. Ik heb hem nooit meer gezien...”

Hoe de mensen die overgezet wilden worden, met hem in contact kwamen? “Die kwamen helemaal niet bij me. Die liep je eigenlijk zo tegen het lijf, wà. Ik liep eens naar de Waal, daar lag de schokker, en toen stond er een groep van wel dertien man, en die moesten overgezet worden. Er waren erbij met een opgepompte fietsenband die ze om hun lichaam deden. Die hadden ze van een zaak in de Voorstad. Daar moest ik die banden later weer terugbrengen.”

Waren het met die mensen dan toevallige ontmoetingen? “Nee, want Peter regelde dat, weetjewel. Die kende mensen van het verzet. We gingen samen over, Peter en ik, of er ging er één, dat lag aan het aantal mensen dat we in de boot kregen...”

Naar de boot gingen ze ‘onderdoor’. “Dat betekent vooral door de uiterwaarden. Die Duitsers liepen wacht over de dijk. Je wachtte tot ze voorbij waren en dan ging je de dijk over. De roeiboort lag bij de schokker. We gooiden – als de roeiboort niet gebruikt werd – er water in, dan leek het een gezonken boot. Als we naar de overkant gingen, schepten we dat water er weer uit.”

Wamel

Wamel, de overkant, hoe zag dat er uit? “De bevolking was er, maar er waren er ook wel weggegaan. Als je bij de dijk was, dan was je vrij, hè, daar waren de Engelsen. Ik had ook aan de overkant kunnen blijven, maar heb dat

De Schobbens waren riviervissers. Dat deden ze met schokkers die geen motor hadden en daarom de rivier op gesleept werden. Al vissend kwamen ze op de stroming terug.

Foto Gerrit Bouwhuis

niet gedaan. De gedachte om niet naar Tiel terug te gaan, heb ik nooit gehad.”

Had u geen angst om terug te gaan? “Nee, dat is iets dat ik je niet kan uitleggen, *da witte nie*.”

Karakter? “Weet ik niet.”

Besepte u wel het gevaar steeds naar Tiel terug te roeien? “Ook niet.” Nadat hij even gezwegen heeft, zegt hij: “Je was altijd attent, je lette overal op, hè. Er was ook een keer een plan, maar toen was het lichte maan en toen zei ik: ik ga niet. We gingen altijd ’s avonds om een uur of tien elf. Toen wilden ze toch gaan, maar ik deed het niet. We zijn dus teruggegaan. Waar die lui daarna gebleven zijn, weet ik niet, ik heb ze in ieder geval niet meer teruggezien. Lichtfakkels van de Duitsers? Die heb ik nooit gezien.”

Een paar maal in het gesprek haalt hij ‘Potters van de Betuwe’ aan, waarschijnlijk ook omdat hij zelf na de oorlog bij de Betuwe ging werken. Potters heeft hij overgezet. Hij was chef bij de Betuwe en wilde naar de overkant. “Waarom weet ik niet. Hij zou aan de overkant een vrouw hebben leren kennen. Ik heb

haar een jaar of drie geleden nog gesproken.” Potters is de enige naam die hij nog weet van de mensen die hij overzette. “Ik wist niet wie het waren. Dat wou je niet weten, *wà*. En daar vroeg ik dan ook niet naar. Je vroeg nergens naar.”

Uit zichzelf zegt hij aan het eind van het interview: “Joh, ik vind het erg om te zeggen, maar jongens...ik vond het zo’n mooie tijd, spannend, je maakte zoveel mee.” En weer wat later: “Het was de mooiste tijd van mijn leven.”

Hij heeft een onderscheiding ontvangen. “Van de Amerikaanse consul. Misschien was het een jaar na de oorlog. Maar ik ben het ding kwijt. Wie hem bracht? Niemand, hij kwam over de post.”

(Het interview met Hammie Schobben vond plaats in 2009; hij overleed eind 2010).

‘Ik kende de sloten, het prikkeldraad, elke steen’

Door Aad Nekeman

Gijs de Bie (1918), geboren in Zennewijnen, woonde tot voor kort ook nog zelfstandig op de Nieuwe Tielseweg schuin tegenover Hammie Schobben. Ze wisten niet veel van elkaar. Hun wegen kruisten zich niet of nauwelijks.

Bij het uitbreken van de oorlog was Gijs de Bie tweeëntwintig. In 1942 leerde hij zijn toekomstige vrouw kennen, ze trouwden in 1944 en gingen wonen in een gehuurd boerderijtje, naast de ouderlijke boerderij in Zennewijnen. De Bie had alleen lagere school maar zegt van zichzelf: “Ik snuffelde graag overal, ik was een echte wijsneus.” Hij werkte aanvankelijk op de boerderij van zijn vader – ‘we hadden altijd veel paarden’ – en later op die van hemzelf. Zijn volgende job was landbouwbemiddelaar (‘daar heb ik ook ontslagzaken behartigd’) en weer later werd hij medewerker bij

de asfalmolen van aannemer Van Kessel.

Contacten

Eef Grisel¹, die hij voor de oorlog niet kende, haalde hem bij het verzet. Grisel zat op de administratie van de PGEM. “Hij was een of twee jaar ouder dan ik. Het was een fijne vent. We zijn vrienden geworden en hebben samen altijd heel wat afgeouwehoerd over het verzet.” Hoe dat contact met Grisel – om mensen over te zetten – tot stand kwam, weet hij niet meer. “Ik had altijd veel contacten.” Ook *landheer* Anthon Sillevius, die op Het Klooster² woonde, verwees mensen die wilden *crossen*, naar De Bie.

Op het kerkhof bij Het Klooster ligt De Bie’s vrouw begraven. Als hij dat gezegd heeft, is hij even stil – met een getergde blik. Wat

1 Eef Grisel (1916-1976) wordt genoemd in het boek ‘De Betuwe in stelling’ (2000) van Victor Laurentius over de verzetsactiviteiten in deze regio. Ook de Waalcrossings worden beschreven. In Tiel ontstond al in de loop van 1940 de lokale verzetsgroep van G. Laagwater. Deze groep werd een onderdeel van het landelijke netwerk Ordedienst (OD). Zij hield zich in eerste instantie bezig met spionage en het verzamelen van wapens. Na de arrestatie van Laagwater kreeg Eef Grisel het commando over deze groep. Vanuit die rol raakten Grisel en zijn mensen later in de oorlog betrokken bij het over de Waal zetten van geallieerde piloten. Een verzetsgroep die dat ook deed, viel onder de verantwoordelijkheid van Johannes van Zanten (1911-1944) die vanuit Kesteren opereerde. Zie ook het door Rutger van de Zalm geschreven lemma over Eef Grisel in deel 5 van het Biografisch Woordenboek van Tiel.

2 Op de plaats van het grote klassieke huis Het Klooster aan de Hermoesestraat in Zennewijnen stond in de Middeleeuwen het klooster Mariënschoot. Een begraafplaats is er altijd gebleven.

Gijs de Bie tijdens de opnamen: ‘Het was stikdonker, dus je moest het gebied wel kennen. Dus: schoenen uit en achter me aan’. Foto Jan Bouwhuis

Joden ook niet. Jammer. Het enige dat ik er toen van wist was dat ze opgeroepen waren.”

Hij werd ‘commandant van het Waalcommando’ genoemd, maar dat was na de oorlog. In de oorlog was het niet verstandig om met namen en ‘functies’ te koop te lopen. “We kenden elkaar niet, dat was maar beter ook.”

Geheugen

Steeds opnieuw excuseert hij zich voor zijn geheugen dat niet meer zo goed werkt. Soms moet hij lang zoeken naar een naam. Hij weidt ook vaak uit over mensen, situaties en gebeurtenissen die niets met Waalcrossings te maken hebben. Dan moet hij, met enige aandrang, weer op het spoor van het onderwerp gezet worden...

vaker in het gesprek gebeurt. Hij heeft duidelijk moeite gebeurtenissen van toen in zijn geheugen op te roepen. “Dat heb ik nou altijd”, zegt hij, “maar...het komt wel weer... straks.”

De Bie regelde Waalcrossings maar stak nooit zelf over. Hij roeide niet, daar moest je ‘goed sterk’ voor zijn en dat was Leen Papo uit Zennewijnen die hij al van jongsaf kende. De Bie zegt dat hij destijds nog wel een paar roeiers kende, maar hun namen is hij vergeten, of hij heeft ze nooit geweten. Hij denkt betrokken te zijn geweest bij het overzetten van tien tot twaalf mensen. “Geen Engelsen.

Een jonge De Bie. Van de mensen die overgezet werden, heeft hij na de oorlog nooit meer iemand gezien. Niemand ook die hem een brief schreef om te bedanken. Foto collectie familie De Bie.

De boerenfamilie waar hij uit voortkomt ‘was niet mis, ze waren nooit bang’, zegt hij al in het begin van het gesprek als verklaring voor de riskante ondernemingen waar hij aan deelnam. En bovendien bemoeide hij zich immers graag met van alles.

In 1940 toen de oorlog begon, zat hij in het leger bij de huzaren in Den Haag. Hun paarden lieten ze achter toen ze naar de strijd op de Grebbeberg gingen. “Dat deden we op de fiets. De infanterie daar was snel verslagen. Toen we er kwamen, zagen we veel doden, Nederlanders maar ook Duitsers. Bij ons vielen weinig doden, alleen onze commandant, adjudant De Vos van Steenwijk. Ik was zijn oppasser. Hij was op het kasteel in Amerongen ingekwartierd en ik dus ook.” Nadat het leger ontbonden was, ging hij terug naar de boerderij van zijn ouders. Hij was nog vrijgezel.

De crossings waarover Eef Grisel hem aansprak, zouden moeten plaatsvinden vanaf punten op de lijn Zennewijnen-Opijnen. Grisel was er ook in Tiel bij betrokken. “Voor hem was ik Gijs, meer niet, geen achternaam, dat was veiliger.” Volgens De Bie kwam die eerste crossing waar hij aan meehielp ‘zo maar automatisch’.

De eerste zes die hij meehielp over de Waal naar bevrijd gebied te ontkomen, waren Nederlanders die op de vlucht waren voor de Duitsers. “Ze kwamen eerst terecht bij Anthon Sillevius. Een landheer met veel bezittingen. Er klopten er wel meer bij hem aan. Sillevius was zo anti-Duits omdat hij bang was die bezittingen aan hen kwijt te raken als ze zouden gaan regeren. Dat zag je wel meer

in het land, dat juist lui met bezittingen de Duitsers probeerden tegen te werken. Sillevius wist overigens niet dat ik in het verzet zat. Ik woonde gewoon aan de Waal, dat was het ‘m.’”

Van die groep van zes waren er twee uit Groningen komen fietsen. “Ze hebben wel veertien dagen bij mij gezeten. Zes man, dat was niet niks, hè. Ze waren eerst bij Sillevius terecht gekomen. Hoe doen we dat, de Waal over?, vroegen ze aan hem. *Ga maar eens naar Gijs*, had Sillevius gezegd, misschien kan die je helpen. Het werd allemaal heel voorzichtig opgebouwd. Sillevius kende ik van jongsaf, we vertrouwden elkaar blindelings.”

De mensen die naar bevrijd gebied wilden, waren vaak onderduikers. Op zijn minst een paar dagen bleven ze eerst bij De Bie in huis. Hoe vond uw vrouw dat eigenlijk? “Zij zorgde voor hen.” Hij zegt nogmaals dat hij immers uit een familie kwam die altijd hielp als er om hulp gevraagd werd. Over geld en betalen werd niet gepraat. Waarom hij het deed? “Ik vond het noodzakelijk.” Ja, uit vaderlandsliefde, beaamt hij de vraag. “Die mensen hadden ook geen geld, het waren al onderduikers, ze waren al berooid. Vaak waren ze opgeroepen voor de Arbeidsdienst, en ondergedoken. Ze durfden hier niet langer meer te blijven. Er waren er bij die al in de trein op weg naar Duitsland gezeten hadden en eruit gesprongen waren.”

Stikdonker

Hij zegt dat ze in dat najaar van 1944 precies wisten waar aan de overkant de Engelsen zaten. “In Dreumel, dat was precies aan de

overkant van Zennewijnen. Als ik op de dijk stond, zag ik Dreumel.”

Dacht hij er niet aan dat er lieden bij die crossovers konden zitten die hem konden verraden? “Ik was spits in het stellen van vragen om er achter te komen of ze me te grazen wilden nemen. Sillevius waarschuwde me ook steeds: maak het niet te gek, Gijs.”

De crossings leverden veel spanning op. “De Duitsers loerden op ons. Om de tweehonderd meter lagen die moffen op de dijk. Ik moest op ze letten. Ik kende het terrein – de uiterwaarden – als mijn broekzak. Dat moest ook wel want het was er stikdonker. Overal waren sloten en watertjes. Maar ik wist de weg met mijn ogen dicht. De roeiboot waarmee we het deden, lag aan een krib. Dat de Duitsers dat konden zien? Jawel, maar de Duitsers kwamen niet in de uiterwaarden, daar konden ze immers beschoten worden door de Engelsen. Wij trouwens ook...” Zijn ouders en verdere familie waren niet op de hoogte van wat hij uitspookte, beweert hij.

Leen Papo bracht ze naar de overkant. “Leen roeide, ik organiseerde.” Papo was een oersterke schippersknecht. “Leen was in militaire dienst geweest. Hij was denk ik een jaar ouder dan ik en woonde twee huizen verderop. We hadden op dezelfde school gezeten. Het waren arme mensen.”

Wat had Papo voor een karakter? “Fijnvent. De vader van Papo had bij het kasteel in Ophemert eens gezegd dat Leen mensen naar de overkant roeide. Dat had hij natuurlijk niet moeten doen. Leen was niet bang, ik moest hem nog weleens afremmen – dat

hij teveel kletste. Hij had de neiging te denken: ze grijpen me toch niet. Of hij slim was? Hij was erg gehoorzaam, hij deed wel wat ik zei...”

Hoe ging zo’n crossing nu precies? “We liepen naar de rivier. Daar lag een roeiboot. Er lagen altijd wel roeiboten, die hoorden bij de schokkers, maar die visten niet in de oorlog, dat was veel te gevaarlijk. De Duitsers waagden zich dan wel niet in de uiterwaarden, ze gingen weleens naar de overkant – als ze dachten dat het kon, en dat deden ze dan soms met die roeiboten. We hadden dus lopend door de uiterwaard ook op Duitsers kunnen stuiten.

De moffen lagen om de tweehonderd meter op de dijk. Dat wil zeggen aan de binnenkant van de dijk, in een schuttersput. En met hun mitrailleur óp de dijk. Wie van de overkant kwam, werd doodgeschoten. Mortieren hadden ze ook. Dag en nacht waren die posten bemand.”

De Bie en de anderen liepen ’s nachts gewoon over de dijk. Nee, ze hoefden niet te *tijgeren*. “Ze zagen ons toch niet, het was donker. Wel moest iedereen zijn schoenen uitdoen. Op het basalt aan de buitenkant kon je op je schoenen slippen, dat zou teveel lawaai geven. Ik was altijd degene die moest bepalen of het kon. Het ging toch over leven of dood. We gingen vanuit mijn huis de uiterwaard in, naar de rivier. Ik wist waar de sloten zich bevonden, het prikkeldraad, elke steen. Het was stikdonker, dus je moest het gebied wel kennen. Dus: schoenen uit en achter me aan. De Duitsers hadden ons onmiddellijk kapotgeschoten als

In 1982 ontving hij het Verzetshedenkingskruis. Van de Stichting 40/45 had De Bie een ‘pensioentje’ voor zijn verzetswerk.

Foto Jan Bouwhuis

ze ons opgemerkt hadden. Bek dichthouden dus ook. Ik bepaal wat er gebeurde. Ja, ik kan goed streng zijn. Niet kwaad, hoor, maar... streng. Wie die mensen waren die we hielpen? Daar vroeg ik niet naar.”

Nooit een brief

Van de mensen die overgezet werden, heeft hij na de oorlog nooit meer iemand gezien. Niemand ook die hem een brief schreef om hem te bedanken. “Dat zou wel leuk geweest zijn.”

Volgens hem zijn er in de contreien van Zenewijnen vijf huizen in brand geschoten door de Engelsen vanaf de overkant. “Dat deden ze omdat er hier een paar Duitsers zaten. Rotzakken, hoor, die Engelsen...” Hij zegt het omdat

hij het zinloos vond dat ze om een paar Duitsers zoveel huizen in brand schoten. Op de Engelsen had hij het duidelijk niet. “Ik was woest op ze. Ze hebben wat platgeschoten.”

Over Leo Wilkens

Over Leo Wilkens, ook een Waalcrosser, heeft hij het een paar maal. Eef Grisel zorgde ervoor dat De Bie met Wilkens in contact kwam. Laatstgenoemde was vanuit Tiel in Erichem ondergedoken. “Leo was al twee keer naar de overkant gezwommen. Vroeger zwommen we toch altijd in de Waal. Leo sprak goed Engels. Hij kon ze daar van alles vertellen over de moffen. Zo zei hij tegen die Engelsen: jullie schieten verkeerd. Maar hij was een bescheiden jongen en hij zal die

Engelsen niet al te hard op de vingers getikt hebben.”

Ook al was Leo Wilkens een bescheiden jongeman, hij had iets onverschrokken over zich, op jonge leeftijd al, getuige een zinsnede in het boek ‘Bittere tranen’ (2010) van Tjeerd Vrij. *‘HBS-leerlingen Gradus Hendriks en Leo Wilkens organiseerden in 1941 een protestactie tegen het ontslag van Joodse leerkrachten’.*

Gijs de Bie zegt dat Wilkens radioverbinding met de Engelsen had. “Hij had zelfs contact met een Engels verkenningsvliegtuigje. Dat was toch knap, het was een bijdehante knaap, hij had hogeschool gehad, en goed Engels geleerd. Ik bracht weleens informatie naar hem in Erichem. Maar na verloop van tijd werd hij bang. Bang dat iemand hem zou verraden. Hij zei tegen me dat hij niet meer kon slapen. Ik wil weg, zei hij. Laten ze je komen halen, zei ik. Dat werd geregeld. We liepen op die bewuste dag – het was maart 1945 – met z’n drieën naar de plek aan de Waal in Zennewijnen waar ze hem zouden ophalen, Wilkens, Papo en ik.” Ze hadden alle drie een wapen bij zich, een sten-gun, vanaf de overkant naar het verzet toe gesmokkeld. Maar de Engelsen kwamen Wilkens niet halen, althans er kwam geen boot op de afgesproken plaats aan. “Leo had een seinlamp maar wat hij ook seinde, ze kwamen niet. Toen is hij gaan zwemmen. Ik waarschuwde hem: niet doen, het is ijswater, er dreef zelfs ijs op het water. Hij ging toch (*‘Gijs, anders krijgen ze me te pakken’*) en moet door de kou bevangen zijn. Pas na de oorlog is hij gevonden, aangespoeld in Hurwenen. Direct na de bevrijding kregen we te horen dat hij verdronken was.

Zijn ouders hadden geprobeerd contact met hem te krijgen, in de oorlog al. Dat was niet gelukt. Zijn moeder kwam bij mij informeren. Daar schrok ik van. Ik dacht meteen dat hij verdronken was, want het was een bijdehante jongen en als hij de overkant bereikt had, zou hij zijn ouders zeker een bericht gezonden hebben.”

“Iemand van de Stichting 40/45 kwam bij me en had een heleboel vragen over die tijd. Toen ik hem op alles geantwoord had, zei hij dat ik wel recht had op een pensioen. Ik krijg het sindsdien maandelijks.”

In 1982 kreeg De Bie het Verzetshedenkingskruis.

Psychisch

Ooit psychische problemen gekend door de spanningen van toen? “Jawel. Dromen. Van de Joden zit het me gruwelijk dwars. Dat ik daar niks tegen heb kunnen doen. En van Leo Wilkens natuurlijk. Dat hij niet wilde luisteren naar mijn advies om niet te gaan zwemmen. Dat ik hem niet tegen heb kunnen houden.”

Gijs de Bie heeft een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van het monument ‘De roeier’ bij de dijk in Zennewijnen, voor Papo en anderen. Hij hield na de oorlog altijd contact met Papo die naar Den Haag gegaan was. Papo maakte de onthulling van ‘De Roeier’ nog mee, maar hij was toen al ziek en is in 1995 overleden.

(De Bie verblijft nu op de verpleegafdeling Westerhof in wooncomplex De vier Gravinnen).

Herinneringen aan Leo Wilkens

Door Aad Nekeman

Gé Ezendam in Geldermalsen schreef in mei 1946 in de Nieuwe Tielse Courant een ‘oorlogsverhaal’ met de omgekomen Leo Wilkens als hoofdpersoon. Het artikel werd in drie afleveringen afgedrukt (8, 11 en 15 mei). Wilkens wilde in maart 1945 de Waal over zwemmen naar bevrijd gebied maar werd bevangen door de kou en kwam om.

Door zijn verdwijning, wat veel later verdrinking bleek te zijn, was hij al kort na de oorlog een veelbesproken man. In het Biografisch Woordenboek van Tiel deel 4 (2007) werd een artikel over hem geschreven door de journalist Rutger van der Zalm.

Maar in de Nieuwe Tielsche Courant van mei 1946 werd Wilkens dus al gememoreerd door de toen 41-jarige Ezendam¹, die in het verzet gezeten had en daarvoor ook onderscheiden is. Hij was geen journalist, maar was werkzaam in de verzekeringswereld. Daarnaast publiceerde hij veel in kranten en tijdschriften.

¹ Van Gé Ezendam werd in 1975 de oorlogsroman ‘Pluizen op de hand van God’ uitgegeven. Het gaat over de strijd van 1942 tot 1945 van een groepje Nederlandse en Molukse soldaten tegen de Japanners op Sumatra. Ezendam was voor de oorlog werkzaam bij de politie in Nederlands-Indië.

De drie artikelen in de Nieuwe Tielse Courant zijn een hartstochtelijke, bijna poëtische beschrijving van de laatste periode van de oorlog in Tiel, het verzetswerk van Wilkens en diens verdwijning. Het begint als volgt: *‘Zacht spiegelend in het sterrelicht van de klare Octobernacht ruizelt de Waal haar baan van Oost naar West door het niemandsland van Betuwe en Land van Maas en Waal waar op de Zuidelijke oever de soldaten van Montgomery wacht lopen en aan de andere zijde de Duitsers om de honderd meter hun posten hebben, scherp uitzijnde over de waarden’*. Zo werd er in die tijd in kranten geschreven.

Er is die avond een crossing aan de gang, niet van de noordelijke naar de zuidelijke oever maar andersom. Een vijftal mannen, van wie het merendeel uit het verzet, steekt in een roeiboot over met in hun bezit medicamenten en wapens. Het zijn Leo, ‘Frits’ en ‘nog drie crossers’. Als ze aan komen op de oever nabij de Rode Molen bij Zennewijnen lijken ze ontdekt te worden door een Duitse schildwacht.

Leo Wilkens (midden) op een schoolfoto. Tijdens zijn onverschrokken verzetswerk raakte hij na enige tijd in zo'n panische angst voor gevangenneming dat hij ondanks het koude water toch naar de overkant begon te zwemmen. Hij moet door de kou bevangen zijn en kwam om.

Als hij zijn wapen heft om te schieten, is het Frits die hem met zijn stengun neerschiet. Een andere Duitser gooit een handgranaat richting de vijf waarop ze terug vluchten naar de roeiboot en de Waal weer op gaan. Frits wil terug naar Wamel, Leo wil de rivier wat verder afzakken en dan aan land gaan. *'De doktoren zitten te wachten op de geneesmiddelen en Eef¹ op de wapenen, wij hebben beloofd dat wij deze nacht overkomen, dus móeten wij alles proberen om te slagen'*. Omdat de andere drie het hier mee eens zijn, gebeurt het ook zo. Als ze verderop aan land gaan, ondervinden ze geen tegenslag en komen ze aan 'op het boerderijtje van Gijs², waar ook Eef is,

1 Eef Grisel.

2 Gijs de Bie.

die na het geknal bij den Rooden Molen de nagels van zijn vingers kluijft'. Hij stuurt 'de jongens' het hooi in en neemt maatregelen voor het verder vervoer van medicamenten en wapenen.

Het ouderlijk huis van Leo Wilkens is Burgemeester Bönhofflaan 6. Vader Wilkens is officier geweest. Wat die lading aangekomen wapens betreft, bergt hij die samen met Eef en 'Peters' op. De medicamenten waaronder penicilline worden 'naar de ziekenhuizen' gebracht.

Leo *'zit op zijn kamertje wat uit te blazen van de belevenissen'*. Hij rookt Engelse sigaretten die hij ook aan de overkant gekregen heeft.

Een paar dagen later vertrekt Leo weer naar de overkant, nu in gezelschap van ‘Piet’¹, een vroegere schoolvriend van hem, en weggebracht door Eef. Deze wacht tot het bootje weer terugkomt met ‘de veerman’.

Dan beschrijft Ezendam de situatie in Tiel waar granaten onophoudelijk slachtoffers maken. Men staat in de gaarkeuken in de rij voor waterige soep. Op de buitenwegen is het vol mensen die uit de steden en het westen komen om wat voedsel te bemachtigen. *‘Tiel bloedt uit honderd wonden en lijdt’*.

De schrijver wijst ook op de geheime verbinding met de overkant vanuit het PGEM-gebouw. Eef is soms de man die de berichten overseint. Ook gaat hij soms heen en weer naar bevrijd gebied, kennelijk ook om de Engelse Intelligence Service er op te wijzen dat er veel burgerslachtoffers van de beschietingen zijn en waar dat precies het geval is.

Het crossen lijkt steeds moeilijker te worden omdat de Duitsers steeds scherper opletten en op veel plaatsen mijnen leggen. *‘Op alles wat zich in het spergebied beweegt, wordt geschoten. Steeds scherper wordt de bewaking’*.

Zender

Leo en Piet zouden volgens Ezendam bij de Intelligence Service ingedeeld zijn. Op zijn kamer in het huis in de Bönhofflaan heeft Leo een zender waarmee hij berichten verzendt die vooral opgepikt worden door een Engels

Van de Engelsen kreeg Wilkens een S-phone, een nieuw draadloos communicatiemiddel. Hier wordt het gedemonstreerd.

vliegtuigje dat regelmatig boven Tiel vliegt, door de bevolking de ‘puinkijker’ genoemd. Als op een dag vader Wilkens met het bericht thuiskomt dat Piet opgepakt is en ingesloten in de gevangenis Wolvenplein in Utrecht, is Leo bang dat hij de volgende zal zijn.

Door de door de Duitsers bevolen evacuatie van Tiel, trekt hij met zijn ouders mee naar Buren waar ze onderdak krijgen in een boerderijtje. Leo heeft zijn zender meegenomen. Vanuit een hooiberg zoekt hij steeds contact met de puinkijker. Ook Eef heeft onderdak in Buren gevonden en heeft contact met Leo. Ze brengen tijdens een crossing waarschijnlijk het laatste groepje Engelse parachutisten, restant van de slag om Arnhem, naar de overkant.

Op een dag krijgt vader Wilkens ergens te horen dat zijn zoon door de Duitsers gezocht wordt. Besloten wordt dat hij naar de overkant zal gaan en zijn zender aan anderen zal geven. Hij geeft aan de Engelsen door of ze een bootje willen sturen. Het zou moeten gebeuren in de nacht van 15 op 16 maart. Twee vrienden brengen hem weg naar de kop van

1 Piet Westdorp.

de krib bij de Rode Molen. Hij geeft lichtsignalen naar de overkant maar er komt geen bootje. Dan besluit hij te gaan zwemmen want dat heeft hij vroeger ook weleens in de Waal gedaan. *‘Hij smeert zich in met geweervet dat hij voor dat doel bij zich gestoken had’.*

De volgende dag wacht iedereen op een bericht dat hij veilig aangekomen is, maar dat komt niet. Pas na de oorlog, in september, wordt in Tiel vernomen dat het lichaam van Wilkens op 12 april aanspoelde bij Hurwenen. Zijn ouders krijgen als bewijs dat het hun zoon was, op het gemeentehuis van Rossum een ‘armbandhorloge’ te zien *‘dat Leo eens kreeg van Captain Heaps’.*

Biografie

Volgens zijn levensbeschrijving in het Biografisch Woordenboek van Tiel deed Wilkens in 1942 examen voor de Rijks HBS en ging daarna studeren aan het Koloniaal Instituut in Amsterdam en aan de Koloniale Landbouwschool in Deventer. Vervolgens werd hij ‘lekencontroleur’ bij verzekeringsmaatschappij Centraal Beheer. In oktober 1943 zetten de Duitsers hem aan het werk op een vliegveld bij Lith. In juli het jaar daarop ging hij verzetsacties uitvoeren. Bij crossings bracht hij wapens en medicamenten mee terug vanuit Maas en Waal.

De jonge Tielaar onderhield contact met de Engelsen door middel van een S-phone, die hij van hun inlichtingendienst gekregen had. IS 9 was de naam van de dienst, voluit Intelligence Service no. 9 West European Area. De S-phone was een nieuwe vinding op het gebied van draadloos communiceren

(telefoneren) op afstand, eigenlijk de voorloper van de latere GSM. De Amerikanen waren de uitvinders.

Unvollendete

In februari 2011 las Lies van Donselaar-ten Bokkel Huinink¹ de biografie van Wilkens. Zij, dochter van de Tielse huisarts Ten Bokkel Huinink, zei dat ze Wilkens goed kende en dat over hem lezen tal van herinneringen bij haar opriep. “Ik kende niemand van die crossers”, zegt ze, “behalve Leo Wilkens. Hij was voorzitter van de VCJC, de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale waar ik ook lid van was. We kwamen bijeen in de consistoriekamer van de Sint Maartenskerk. Op een keer draaide Leo daar de ‘Unvollendete’ van Schubert. Het is het eerste klassieke muziekstuk dat ik me echt herinner en het hoort bij de herinnering aan Leo. Ook herinner ik me dat mijn vader een keer (na de oorlog) ontwaan thuis kwam. Hij was naar Heerewarden geweest om te helpen een lichaam te identificeren dat daar uit de Waal was gehaald en begraven. Het was Leo Wilkens. Voor zover ik me herinner speelde bij de identificatie het gebit een rol.”

Verder wil ze over het fenomeen van die crossers nog zeggen dat een zeilboot van haar vader in de oorlog uit de Tielse haven verdween. “Mijn vader had samen met dokter Van der Meulen uit Drumpt die zeilboot. Die is na de oorlog ergens aan de overkant van de Waal teruggevonden. We hebben altijd gehoopt/gedacht dat hij voor crossen was gebruikt.”

¹ Lies van Donselaar-ten Bokkel Huinink schreef het boek *‘Waar blijven de Tommies?’*, dat in 1995 uitgegeven werd. Het waren fragmenten uit het dagboek dat ze als 15-jarig meisje in 1944 en 1945 bijhield.

Leen Papo

Door Bert Leenders

In de gesprekken met Hammie Schobben en Gijs de Bie valt enkele keren de naam van crosser Leen Papo. Leen kon voor dit project niet meer geïnterviewd en gefilmd worden. Hij overleed in 1995. Leen woonde in 1944 thuis bij zijn ouders in de Hermoesestraat in Zennewijnen. Het huis stond vlak onder de Waalbandijk, even voorbij de toenmalige herberg 'De Rode Molen', waar nu het beeld van 'De Roeier' staat. Leen was in de periode dat de crossings eind 1944 en begin 1945 plaats vonden 28 jaar oud. Hij was lang, tanning en vooral sterk. Leen werkte na de lagere school, zoals de basisschool toen heette, aanvankelijk 's zomers bij een boer in Ophemert. 's Winters was er geen werk op de boerderij en vervulde hij allerlei kortdurende baantjes om toch wat geld te verdienen. Leen kende de Waal ter hoogte van zijn woonplaats op zijn duimpje. Het was tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw voor stoere binken niet ongebruikelijk om met een roeiboot de Waal op te gaan of om in de zomer de rivier over te zwemmen. Met de stroom meezwemmend kwam je dan enkele kribben verder aan de 'overkant' aan land. Leen had voor dat hij bij het cross-

sen werd betrokken al veel ervaring met het roeien op de Waal. Hij roeide naar passerende boten om groenten en andere etenswaar te ruilen tegen onder meer steenkool, olie en shag. Leen is daarbij in 1943 een keer betrapt bij de smokkel van kolen. Hij moest alle kolen de volgende dag komen inleveren. Hij bracht toen keurig alle zakken naar de aangegeven plaats, maar die waren wel een stuk minder zwaar. De kennis van de rivier had hij ook vanaf 1942 vergroot doordat hij ging werken op een beurtschip van Toon Verspuij uit Tiel. Eerder had hij om aan de 'Arbeitseinsatz' te ontkomen op een binnenschip naar het Ruhrgebied gevaren. Leen werd bij het Waalcrossen betrokken door Anthon Sillevius, die op 'het klooster' in Zennewijnen woonde. Die zocht iemand om een persoon de Waal over te zetten. Leen deed dat en een crosslijn was geboren. Leen zijn rol was daarbij vooral het daadwerkelijke roeien. De praktische organisatie van de meeste crossings was in handen van Gijs de Bie. Zie hiervoor het artikel over de Bie in dit blad. Bij de uitvoering werkte Leen ook nauw samen met Toon van Heerwaarden. Grote groepen zetten ze samen

Leen Papo ontvangt in de Ridderzaal in Den Haag in 1950 uit handen van Prins Bernhard het bronzen verzetskruis.

Foto: archief Jan Bouwhuis.

over. Toon ging ook wel alleen de Waal over. Leen heeft niet precies bijgehouden hoe vaak hij crossings uitgevoerd heeft. Hij schatte dit zelf in een interview met *De Gelderlander* in 1994 op vijftien. Hij deed meestal twee dagen over een crossing. De ene nacht roeide hij naar het Land van Maas en Waal en de volgende nacht weer naar huis. Regel was dat de Engelsen in Dreumel vooraf geïnformeerd werden over een geplande crossing. Bij aankomst werden vanwege de veiligheid vooraf afgesproken wachtwoorden uitgewisseld. De Duitsers hadden in de periode van de crossings om de tweehonderd meter wachtposten achter de dijk genesteld. Voor Leen vormde dit geen groot probleem. Hij had goede con-

tacten met de Duitsers. Hij ging regelmatig overdag bij hen kijken en maakte dan een praatje. De Duitsers kwamen ook bij zijn ouders thuis om groenten of ander eten te kopen. Daardoor wist Leen waar hij zonder al te veel risico tussen de vijand door kon sluipen. Later na 1 januari 1945 werd het allemaal een stuk lastiger. De bewoners van de huizen op minder dan 200 meter van de dijk moesten toen evacueren. Leen kwam met de rest van het gezin in een school in Wadenoijen terecht. Van daaruit werden toen nog enkele crossings uitgevoerd. Maar dat moest op basis van veel minder kennis van het terrein en de plaatsen waar de Duitsers zich bevonden. Bovendien was er een nieuwe lichte Duitse

*Huis 4 Klooster Zennewijnen
schakel van Waalcrossings*

De vluchtelingen die in Zennewijnen 'overgezet' werden verbleven doorgaans in het landhuis 'Het Klooster' bij Anthon Sillevius.

Foto Gijs de Bie

militairen in Zennewijnen gestationeerd die een stuk fanatieker waren.

Ooit noemde een Canadese militair Papo tijdens een crossing Tarzan. Die erenaam zou hij daarna tijdens de crossingsperiode niet meer kwijtraken. Leen is na de oorlog meerdere keren bedankt en onderscheiden voor zijn verzetswerk. Namens het Amerikaanse volk kreeg hij een persoonlijke bedankbrief van president Eisenhower. In 1950 kreeg hij uit handen van Prins Bernhard in de Ridderzaal aan het Haagse Binnenhof het bronzen verzetskruis. Later volgden nog de eremedaille in zilver in de orde van Oranje Nassau en in 1981 werd hem het verzetshedenkingskruis toegekend.

Voor het schrijven van dit artikel is gebruik gemaakt van: het lemma over Leendert Johan Papo, door Koos Gelens, in het *Biografisch Woordenboek van Tiel, deel 2* (2004), uitgegeven door de Oudheidkamer Tiel; 'Roeien voor de vrijheid', in 2002 geschreven en

in eigen beheer uitgegeven door de halfbroer van Leen, Jan Papo;

Ophemert en Zennewijnen en de Tweede Wereldoorlog (1985) van de hand van Koos Gelens, Gerard van Lenning en Rudy van Ooijen.

Leen Papo stond model voor het beeld van De Roeier. Leen was – hoewel al ernstig ziek – in 1995 aanwezig bij de onthulling. Het beeld staat in Zennewijnen (gemeente Tiel) aan de voet van de dijk precies op de plaats waar tijdens de oorlog het ouderlijk huis van Leen stond en waar hij toen nog woonde.

De imposante, hoog oprijzende mannenfiguur omklemt met zijn linkerhand twee roeispanten. Zijn rechtervuist is gebald. Bij het beeld vindt men informatie over de Waalcrossings en enkele oorlogsverordeningen van de burgemeester van Culemborg. Het beeld is in 1995 gemaakt van kunststof. In 2003 is het in brons gegoten. Het beeld is gemaakt door de kunstenaars Willem den Ouden en Aart Schonk. Op de sokkel staat de volgende tekst van dichter en romanschrijver Willem van Toorn.

Foto Jan Bouwhuis

*Toen lag de vrijheid aan de overkant
voor wie de moed hadden over te steken
Van hen staat een nu hier – waarschuwend teken
voor wie ze aantast in dit vrije land
de geest van vrijheid, de vrijheid van spreken.*

Boeken over crossings

Hieronder vindt u een selectie van boeken of artikelen waarin u informatie over crossings in onze regio en daarbuiten aantreft

Modder is gevaarlijk, ondergrondse strijd in de Biesbosch, 1978, door C. Baardman.

Het manneneiland, 1982, door Hen Bollen en Herman Jansen.

Ophemert en Zennewijnen en de Tweede Wereldoorlog, 1985, door Koos Gelens, Gerard van Lening en Rudy van Ooijen.

Corridor naar de Rijn, 1988, door Hen Bollen.

Biesbosch-crossings, 1993, door C.P. van den Hoek.

De bevrijding van Nederland 1944-1945, Oorlog op de flank, 1995, redactie Chris Klep en Ben Schoenmaker.

De oorlog leeft voort, 1999, door Geke van de Merwe-Wouters.

De Betuwe in stelling, 2000, door Victor Laurentius.

Roeien voor de vrijheid: oorlogsherinneringen, 2002, door Jan Papo.

Biografisch Woordenboek van Tiel, deel 2, 2004, de levensbeschrijving van Leendert Johan Papo door Koos Gelens.

Het geheim van de Biesbosch in de Tweede Wereldoorlog, 2002, door Bas Zijlmans.

De geheimen van rietgorzen en krekens, 2009, door C.W. Smits.

Zwarte Kerst, over een fusillade, 2011, door Tjeerd Vrij.

Biesbosch-crossers, rapport van drs. W. v.d. Mast, aanwezig in Nederlands Instituut voor Militaire Historie in Den Haag

De crossing is gelukt. Het vrije zuiden is bereikt.

Nagespeelde gebeurtenis – Foto Jan Bouwhuis